

Romportl, Simeon

Grafika, evoluce, norma

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1985, vol. 34, iss. A33, pp. [111]-123

ISSN 0068-2705

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101328>

Access Date: 11. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

SIMEON ROMPORTL

GRAFKA, EVOLUCE, NORMA

O otázkách normy ortografické i gramatické se u nás psalo a diskutovalo až příliš mnoho. Obyčejně se takovéto diskuse objevovaly před jednotlivými novelizacemi kodifikací pravopisných a byly vesměs vedeny z hlediska bohemistického nebo slovakistického a didakticko-metodického. Také v současné době svědčí zvýšená frekvence příspěvků ke zmíněné tematice o připravujících se změnách. Poslední dobou jsme se však mohli setkat i s takovými požadavky, jejichž zdůvodňování přesahuje nejen rámeček bohemistiky a slovakistiky, nýbrž mnohdy i samé jazykovědy, ba i filologie. Považujeme proto za potřebné vystoupit s argumentací obecně lingvistickou (v nejširším slova smyslu), přičemž se teoretickou základnu obecné lingvistiky snažíme v určitých směrech rozšířit. Dvě studie, jež předkládáme, jsou míněny jako příspěvek k obecně lingvistickému posouzení problematiky normy se zvláštním zaměřením na fundamentální otázky teoretické a metodologické. Prvá z nich (I.) představuje obecnou úvahu, druhá (II.) se pokusí řešit jednu otázku speciální, totiž problematiku psaní *s/z* v slovenských a českých předložkách a předponách.

Lze doufat, že současná větší aktuálnost otázek normy vzbudí o tyto otázky také větší zájem odborníků v oboru obecné lingvistiky. Jazykověda by totiž potřebovala získat obecnou teorii, o níž by bylo možno opřít normalizační praxi a její dílčí teorie pro jednotlivé jazyky. Již před lety vytkl P. Sgall dokonce takovým dominujícím vědeckým osobnostem jako jsou J. Bělič, B. Havránek, A. Jedlička a F. Trávníček, že při polemice o otázkách jazykové politiky ne vždy odlišují vědecký přístup lingvisty od „subjektivně podmníněného dojmu mluvčího“ (Sgall, 1962). Šlo tehdy vlastně o to, že citovaní autoři shromažďovali své argumenty do určité míry pragmaticky (srov. Bělič—Havránek—Jedlička—Trávníček, 1961) — ale jak již bylo naznačeno, jazykověda zatím v této sféře jiné vodítka nemá. (Nemají je tudíž ani přívrženci reformy radikálních.) Obecnou teorii normy, která by zahrnovala také teorii kvalitativního hodnocení jazykových struktur a z jejíhož hlediska by bylo možno mj. posuzovat smysl (vývojových) změn jazykových struktur, obecná lingvistika dosud jazykovědě dluží.¹ Dokud však

---

¹ Podrobněji se autor k této otázce vrací v recenzi uveřejněné v tomto svazku sborníku.

nebude takováto teorie vybudována (a její vytvoření by měla jazykověda považovat za svůj prioritní úkol), měli by se lingvisté zdržet regulačních zásahů do nižších, základnových vrstev jazykové sféry.

I.

O tom, že má i psaný jazyk svůj vývoj, nebude jistě nikdo pochybovat — jeho dějiny jsou hmatatelnější než historie jazyka mluveného a dochované písemné památky jazyků evropských i jiných kulturních jazyků o nich podávají sdostatek svědectví. Méně zřetelná je kontinuita grafického vývoje. Změny, které psaný jazyk prodělává, bývají totiž někdy natolik prudké, že se mohou pozdějším generacím jevit jako zlomy. To má svou příčinu hlavně v okolnosti, že historii zůstávají různé varianty grafiky dochovány většinou beze ztráty povědomí o osobnostech jejich uživatelů, popř. i tvůrců. Původně malý počet a exkluzivní postavení osob písících, jejich přístupnost vlivům literárním skýtající rovněž možnost výběru inspiračních zdrojů, jakož i jejich vyšší jazyková kultura mají za následek, že se psaný jazyk nejeví jen jako nějaký útvar fixovaný na anonymního či kolektivního nositele, nýbrž že se historikovi rozpadá na řadu výrazných individuálních podtypů. Takováto vidění je ještě zvýrazňováno skutečností, že se během vývoje nejednoho jazyka stává v určité době typ některého autora závaznou normou. Vzniká tak dojem, jako by formování jazyka písemného bylo jen věcí uvědomělé volby a nikoli také organického růstu. Z tohoto předpokladu, ovšem klamného, vyrůstá pak také novodobá jazyková normalizační praxe. Typ grafiky se spíše konstruuje, než aby byl objeven, ale přitom se předkládá jako typ všeobecný, v němž je utajena osobnost jeho tvůrce, a preskribuje se jako obecně, celonárodně platná norma.

Ve skutečnosti však má grafická evoluce každého jazyka svou hlubokou organickou kontinuitu stejně jako vývoj jazyka mluveného. Prozrazuje se v ní postupné pronikání nositelů jazyka do stále nižších rovin jazykové struktury, při němž se zákonitě přenáší těžiště zájmu více a více do sféry zvukové. (Působí však také tendence opačné, které vedou ke stále adekvátnějšímu ztvárnění celků vyšších.) Taková bývá historie jazyků s odvěkou tradicí autochtonní grafiky. Značně odlišný, leč rovněž typický průběh mívá vývoj psaného jazyka tam, kde psaná podoba vzniká aplikací grafického inventáře některého jazyka cizího. Zvláštní kapitolu zde tvoří přejímání písma již hláskového, což se par excellence týká jazyků evropských. Pro takovýto druh počátků grafiky lze dost rigorózně formulovat semi-univerzální model vyrovnávání jazyka přejímajícího s grafickým inventářem jazyka, z něhož se přejímá. Pojednáme o něm až v souvislosti s charakteristikou počátků grafiky jazyků evropských.

Od určitého okamžiku, daného spolupůsobením několika faktorů vnějších, především změněného poměru mezi alfabetismem a analfabetismem, intenzitou a šíří komunikace a intenzitou změn v oboru reálií, začínou se však významně uplatňovat zcela nové momenty, jež oslabují význam tendencí dosavadních, a pokud působení výše uvedených vnějších faktorů neustane, brzy zbaví tyto staré tendence veškerého vlivu na další utváření grafiky. Nové momenty se potom samy stávají určujícími činiteli nejen evoluce grafické, nýbrž evoluce celého jazyka — psaného i mluveného, a to ve všech

komunikačních sférách jeho spisovné variety. I tyto nové momenty, resp. tendence z nich vzešlé, jimiž jsou snaha o unifikaci, snaha o jazykovou správnost a snaha o stabilitu jazyka, mění v průběhu vývoje svůj vzájemný poměr, a to ve prospěch tendence poslední. Ta se v době nejnovější uplatňuje takřka monopolně. Od okamžiku, kdy získala tato tendence převahu, vstupuje vývoj jazyka do své fáze vrcholné, totiž do fáze evoluce stabilizační.

Vytváření a preskribování celonárodní normy jazyka psaného a jazyka spisovného vůbec probíhá ruku v ruce s budováním teorie jazykové správnosti. Tato teorie je reflexem zpředměnění jazyka v procesu myšlenkového vývoje lidstva a hodnota jejího vlivu na jazykovou normu je velmi problematická. Jakmile se však teorie jazykové správnosti konstituuje, začne na grafiku a na jazyk vůbec vykonávat zpětný vliv. Změny (grafické) normy se nyní zpravidla provádějí nebo aspoň jsou doporučovány z iniciativy teoretiků a příčinou iniciativy nebývá už potřeba unifikace, nýbrž, řečeno velice přibližně, snaha po odstranění nesprávností. Představy o správnosti se ovšem různí podle místa, doby a vědecké školy, a tak se můžeme setkávat s doporučeními i diametrálně odlišnými (a to nejen na různých místech a v různých dobách). Srovnajme např. školy, které prioritizují puristicky chápanou čistotu jazyka (např. Accademia della Crusca) se směry logizujícími (např. Académie française). Z novějších tendencí připomeňme třeba snahu o integraci jazyků na jedné straně a o demokratizaci jazyka na straně druhé.

Nová doba přináší celou plejádu zásad, většinou navzájem konkurujících, mezi nimiž zvláště upoutá pozornost devíza racionalizace jazyka. Nicméně se zdá, že je leitmotivem současných reformních snah idea pohotového kodifikačního kopírování vývojových změn v jazyce. Podnětem pro vznik této myšlenky byl poznatek, že se od okamžiku své kodifikace přestávají spisovné jazyky měnit ve své základní strukturu (nelze vyloučit ani vliv evolučních teorií biologických). Hegemonie tohoto principu nebývá však vždy natolik nesporná, aby se s ním při kodifikační praxi nekřížily také různé jiné aspekty. Mnohdy ruší následující reforma, co předcházející zavedla, protože se mění názor na hierarchii aspektů. Proto nebývají novodobé pravopisné reformy vždy jasné co do cílů, jakkoli se přitom vyznačují precizními formulacemi preskribovaného stavu. Nebude tedy po našem soudu přehnané, vyzdvihneme-li z množství vystávajících otázek především tu nejzásadnější, totiž mají-li vůbec novodobé pravopisné reformy smysl, neprojikují-li jen do jazyka dialektiku názorů na jazyk, místo aby řešily vlastní otázky jazykové praxe.

Pokud jde o ideu kopírování vývojových změn máme za to, že vliv na úroveň (kvalitu) jazyka může mít toliko jeho vývoj stylistický a propracovávání ve sféře komunikační, nikoli jeho vývoj strukturní (strukturně typologický) — a kodifikace normy preskribuje povýtce skutečnosti základní jazykové struktury. Je pak všeobecně známo, že jsou funkčně souměřitelné i jazyky s nejodlišnějšími strukturami (s výjimkou některých jazyků reliktových a jazyků vysoce specializovaných pro plnění funkcí v prvobytně pospolné komunitě při vysoké závislosti na geografických podmínkách). U jazyků, jejichž struktura se vyznačuje mnoha stupni volnosti, jakými jsou všechny jazyky evropské, nejsou s rozdíly strukturními spojeny rozdíly v kvalitě jazyka — jejich jazykové struktury skýtají řádově stejné možnosti invenci uživatelů.

Co bylo řečeno o rozdílech mezi strukturami jazyků funkčně souměřitelných, platí samozřejmě i o rozdílech mezi různými synchronními průřezy strukturou jednoho a téhož jazyka (k různé šíři vyjadřovacích potřeb v různých dobách lze přitom přihlížet jen okrajově, protože jsou to činitelé vývoje vnějšího). Strukturální proměny, které se v tom či onom jazyce odehrají během jeho údobí historického, mívají málo společného s jazykovým 'pokrokem'. Jde obyčejně jen o imanentní pohyb jazykového systému, a ten nesleduje žádný cíl. Celkový (stadiální) typologický charakter jazyka při něm zůstává zachován. Evoluční změny, jež by vedly ke genezi typu jazykové struktury s otevřenými možnostmi všestranné progresivní produktivity, mají už za sebou např. všechny jazyky evropské. Pro současné spisovné národní jazyky, zvláště mají-li dlouhou tradici, je charakteristická spíše stabilita základního systému. Ta je přirozeným a nutným důsledkem jejich funkčního rozvinutí, které nabývá až charakteru exploze. Vnucujeme-li pak jazyku (spisovnému) „vývojové“ změny v této jeho vývojové fázi (obyčejně změny takové, které se odehrály v některé z nespisovných variet příslušného jazyka národního), roubujeme naň něco, čeho se tento jazyk sám autoregulačně vystříhal standardizací. Standardizace zmrazuje strukturu na určitém daném stavu a zabraňuje tak jejím dalším proměnám. Právě tím dosahuje jazyk strukturální stability nezbytné pro své třibení, které je de facto vlastním cílem standardizační autoregulace.

Obavy, že by se zmrazením (fixováním) základní struktury zastavil (meliorační) vývoj jazyka, nejsou na místě. Pokračování strukturální evoluce není totiž historickou nutností ani potřebou. Neomezená schopnost současných jazyků vyjadřovat jakékoli obsahy a držet krok s růstem reální svědčí o tom, že vývoj jejich základní struktury už dosáhl svého cíle, tzn. stadia, které takové fungování jazyka umožňuje. (Jistě nebudeme považovat různost jazyků za indicii jejich nestejně vyspělosti — byla by to argumentace na úrovni Démokritově. Přes rozdílné historické (evoluční) podmínky, jež se staly příčinou typové plurality, dospívají posléze jazyky, ale i lidská společenství k vzájemné ekvivalenci.) Soudíme proto, že bychom se měli naučit považovat současné kodifikované spisovné jazyky za strukturálně definitivní, v jejich strukturální fixovanosti spatřovat jejich velkou přednost a usilovat toliko o její co neúčinnější využívání třibením stabilizovaného jazyka.

Představa o vyústění morfologické (strukturální) evoluce v definitivní stav vypadá v lingvistickém kontextu jako novum, má však své analogon a precedens v některých vývojových teoriích biologických, jmenovitě v jejich interpretaci evoluční historie rostlinných a živočišných druhů, člověka nevyjímajíc. Moderní člověk (*homo sapiens sapiens*) se např. dle názoru některých evolucionistů a antropologů somaticky již podstatněji nevyvíjí, zato se mu otevírá svět nekonečných evolučních možností ve sféře etologické.²

² I. I. Lerner např. ukazuje na populacích různých biologických skupin, že růst těch či oněch vlastností, jehož se dosahuje umělou selekcí, nepřesáhne nikdy určitou mez, ani když se v selekci pokračuje (Lerner, 1954). Tento jev připisuje Lerner homeostatickým mechanismům populace a patříje v něm uplatnění autoregulační funkce populací. Pokud pak jde o vývojovou specifika člověka, vidí Th. Dobzhansky v somatických změnách poddruhu *homo sapiens sapiens* jen oscilaci bez vývojového cíle, pohyb, jehož charakteristikou není žádná limita, ke které by tento pohyb konvergoval, nýbrž fixní střed, od něhož se

Etologická evoluce („doladování“) dovršuje rovněž stabilizaci některých živočišných druhů, popř. jiných skupin všeobecně považovaných za dokonalé, např. latimérií, žraloků, delfínů, vačic a jiných. Jejich etologickému tříbení by byly pozdější somatické (strukturní) změny na překážku.³

Nechceme ovšem popírat ani důležitost, ani užitečnost jazykových (hlavně grafických) reforem starších a připouštíme, že některé z nich byly snad i nevyhnutelné. Považujeme toliko za nutné akceptovat a propracovat hledisko komplexní, které by neabsolutizovalo taková kritéria jako fonetičnost grafiky nebo synchronnost referenčního průřezu jazykem, nýbrž které by tato kritéria uvedlo do relací s řadou jiných činitelů, přičemž by byla respektována také jejich hierarchie, jevící se navíc jako funkce času. Neaplikujeme totiž obecná kritéria univerzálně, nýbrž sub specie vnější historie jazyka. Přitom je heuristicky významné, že se co do své vnější historie shoduje ve svých nejpodstatnějších znacích většina jazyků evropských (a nejen jazyků evropských), zvláště pokud jde o počáteční období jejich písemné podoby.

Grafémové inventáře dnešních živých evropských jazyků nebyly jak známo pro tyto jazyky přímo vytvořeny (výjimku tvoří jazyky slovanské, pokud používaly nebo používají písma glagolsko-kyrilské proveniencie); zakladatelé literárních tradic používali vesměs grafémového inventáře latiny. Jako každé písmo přejaté byla ovšem latinka pro fonologické systémy jiných jazyků neadekvátní, a tak je jen zcela zákonitě, že jsou počáteční fáze grafik evropských jazyků poznamenány úsilím autorů o překlenutí daného rozporu, rozporu, jenž se sice pro každý jazyk vyznačoval jinými konkrétními hodnotami, principiálně však byl totožný a přitom vždy neodbytně skutečný. Spočívá hlavně v absenci latinských znaků pro některé fonémy jazyka přejímajícího (situace opačné, tj. výskyt více grafémů pro jeden foném, bývaly méně palčivé). Písaři řeší tyto problémy zpočátku spontánně, každý po svém, a to těmito způsoby: (1) Sami vytvářejí nové grafémy (zřídka). (2) Používají určitého písmene pro více hlásek, a tak vlastně jakoby ignorují vzájemné rozdíly mezi těmito hláskami (pravopis primitivní). (3) Používají diakritických znamének. (4) Vytvářejí a používají spřežky; tvoření spřežek má dvě varianty: (a) druhé písmeno spřežky je vůči prvému diakritikem (bez něho by prvé písmeno fungovalo ve smyslu pravopisu primitivního); (b) obě písmena spřežky jsou rovnocenná (žádáné by nemohlo fungovat bez druhého). (5) Kromě toho se využívá (obyčejně až po určité době vývoje) pravidelností ve výskytu některých hlásek) při jejich komplementární distribuci s jinými hláskami) a stanoví se pravidla různého čtení jednoho a téhož grafému podle různého grafémového kontextu (jde vlastně o syntézu způsobů (2) a (4a) — způsob (5) se od způsobu (4a) liší tím, že zde diakritické písmeno není jen diakritickým signálem, nýbrž že je zároveň grafémem nějakého jiného fonému). Případy výskytu více grafémů pro jeden

somatické charakteristiky přechodně vychylují v různých směrech (Dobzhansky, 1962). Otázkou může být jen rozsah takové oscilace, nikoli její smysl. Podobně Ch. Ch. Li (Li, 1976). Obdobné stanovisko zastává I. Schwidetzská (Schwidetzky, 1971) a u nás J. Beneš (Beneš, 1979).

³ Srov. průkopnické dílo K. Lorenze (Lorenz, 1978). Souhlasné názory najdeme např. u G. Tembrocka (Tembrock, 1980) i jinde (Novák, 1969; Czako—Novácký, 1975).

foném mohly být původní, nebo se mohly vyvinout později. Obyčejně se po přechodném kolísání buď nechal jeden grafém zaniknout, nebo se dubletností využilo kvazi ideograficky a morfologicky. Přebývajícího grafému bylo rovněž možno použít se změněnou platností k označování nějaké hlásky vzdálené původnímu latinskému ekvivalentu daného grafému, jestliže pro ni nebylo možno nalézt grafém bližší.

Tím jsme podali a vyčerpali všechny principiální možnosti písarů. Každou z nich si samozřejmě musíme představovat jako určitou množinu možných modifikací písma, pro každý problém každého jazyka jinou. Protože mezi písari nebývá zpočátku kontakt a navíc náležejí mnozí různým nářečním oblastem, je zcela zákonité, že se jejich konkrétní řešení v rámci vyjmenovaných možností rozcházejí. Tento přirozený důsledek plurality a vnitřní izolace, jimiž se vyznačovaly počáteční fáze v genezi grafik (možnost literárních kontaktů byla značně determinována různými vnějšími faktory), vyúsťuje s postupující integrací ve stejně přirozenou snahu o unifikaci grafiky. Tak vzniká jedna z motivačních větví pozdějších snah reformních. Druhá větev pak vychází z onoho neuspokojení, které musela výše zmíněná nesourodost inventáře grafického a zvukového v písarích neustále probouzet. Skoro každý autor se snaží (ať vědomě, nebo neuvědoměle) z dané spleti vyprostit objevováním a volbou vhodnějších prostředků. Hledání jedněch se příliš nevzdaluje od procesů stochastických, jiní si (s postupující integrací) počínají eklekticky a někteří se dopracovávají úrovně teoretické.

U většiny jazyků se grafika sjednocovala spontánně tím způsobem, že se postupně přejímal standard některého význačného autora nebo školy. Ten už zpravidla prošel fází eklektickou, takže potom vlastně představoval syntézu typů řady autorů starších, a mnohdy byl poznamenán i teorií jazykové správnosti. Dosažení vyšší adekvátnosti grafiky však uvedený způsob unifikace přesto nezaručoval, protože se při volbě vzoru bral v potaz spíše autorův celkový prestiž než sám ráz (způsob) jeho grafiky. Jeho vlastním cílem bylo toliko dosažení jednoty psaného jazyka. Šel-li s tím ruku v ruce také pokrok v kvalitě písma, můžeme to přičítat spíše shodě historických okolností (příčemž takovým shodám přisoudíme určitou pravděpodobnost).

Snahu o unifikaci grafiky a snahu o prosazení principu jazykové správnosti v grafice nesmíme směřovat (přesto a tím spíše, že se mohou vzájemně ovlivňovat) z řady závažných důvodů. Obě se totiž podstatně liší vztahem ke svému cíli: kdežto prvá dosahuje svého cíle jeho naplněním (dovršením), druhá může ke svému cíli toliko aproximovat. Tyto okolnosti se pak promítají do aparátu obou uvedených snah. Protože se jednota psaného jazyka stává poměrně brzy hotovou skutečností, není zapotřebí jí věnovat teoretickou pozornost, správnost (psaného) jazyka je však za všech dob cílem nedosaženým, a proto stimuluje vznik a neustálé propracovávání teorie jazykové správnosti, jež má zpravidla blízko k teorii normy.

Teprve na pozadí těchto skutečností si uvědomujeme třetí faktor (jenž je přinejmenším stejně důležitý jako faktor první) — faktor, jímž je snaha o stabilitu jazyka. Obě uvedené tendence k ní mají diametrálně odlišný poměr — první jí napomáhá, vlastně pro ni přímo vytváří předpoklady, druhá se pak od okamžiku sjednocení nemůže realizovat jinak než právě rozrušováním stability. Vzhledem k tomu, že prožíváme období cyklického

návratu veřejného zaujetí pro otázky jazykové normy, zvláště ortografické, nabývá zvláštního akcentu otázka, která by i tak byla nasnadě, zda je totiž meta jazykové správnosti hodna takové priority, aby se kvůli ní rozrušovala stávající podoba jazyka, nebo zda je stabilita jazyka hodna toho, aby se kvůli ní fixoval samovolný pohyb jazykové struktury.

Tíhnutí ke stabilitě je vlastní každému idiomu a je vždy hlavním protihráčem procesů vývojových. Vycházejíc ze samé jazykové funkce představuje nejdůležitější imanentní tendenci jazyka, tendenci, jejíž limitou je stabilita sama. Přitom není potřeba stability obecnou konstantou — je úměrná exponenciální řadou sumě těchto faktorů: (1) šíři (dosahu) platnosti (závaznosti) idiomu, jeho sociolingvistickému statutu; (2) vnitřnímu (diferenčnímu) růstu jazykové sféry (stylové, komunikativní) včetně referenční sféry jazykových významů (reálií); (3) směřům a intenzitě (frekvenci) komunikace v komunitě; (4) šíři thesaurační (kumulační, akumulací) funkce idiomu (jazyka); (5) stupni dominance jazyka psaného nad jazykem mluveným, zvláště pokud jde o funkci thesaurační. Při integraci těchto činitelů je ovšem nutno přihlížet k jejich rozdílné důležitosti: za nejzávažnější považujeme šíři funkce thesaurační a ve spojitosti s ní dominanci psaného jazyka. Ty bezprostředně souvisejí s konstituováním národní formy etnické pospolitosti a s ní nejspécifičtějších stránek národního jazyka jako takového (srov. Horecký, 1982, s. 38—42). Navíc máme za to, že jsou uvedené stránky národního jazyka nejdůležitější ontologickou složkou každého národa, ať už máme na mysli jeho charakteristika obecná, nebo specifická.

Snaha o jazykovou správnost, projevující se sekundární vývojovou dynamikou jazyka, a snaha o stabilitu, jež je projevem vnitřní síly jazykové konstrukce, ale také faktorem setrvačnosti, jsou tendencemi, jež působí nejen v protikladném smyslu, ale také za všech okolností. Každá totiž konverguje k určité limitě: limitou první tendence je ideální adekvátnost jazyka jeho substrátu (v níž by se odrážela i složitá dialektika jedinců a celku), limitou tendence druhé je pak věčná neměnnost jazyka (jež by zaručovala stálou platnost a relativní jednoznačnost jazykových funkcí). Motivace obou těchto tendencí tkví v tom, že přirozený jazyk nikdy příslušných limit nedosahuje. V tomto smyslu lze říci, že působení každé z obou tendencí neustále produkuje motivy, jimiž se udržuje působení tendence opačné.

Jak jsme již uvedli, nemá v historii jazyků žádná z obou tendencí konstantní hodnoty. Střídají se rovněž strukturální roviny jazyka, na něž se soustřeďuje hlavní tlak, a také se mění „kooperativnost“ jazyka samého s tou či onou tendencí, což se tváří v tvář snaze o jazykovou správnost v nové době projevuje jako vzrůstající specifický odpor jazyka vůči inovaci. Ve srovnání s jazykem dřívějším se přitom přenáší těžiště odporu ze sféry stylové na sféru základní jazykové struktury. Dokumentuje se tím skutečnost, že je již naplněn smysl strukturálního vývoje jazyka: umocnily se vyjadřovací možnosti a volnost vyjadřování do potenciálně nekonečných hodnot. Nové dimenze dostává také novodobá národní kultura. Rozsah vyjadřitelných obsahů pozbývá jakéhokoli omezení jak tematického, tak co do typu vyjadřovaných myšlenkových procesů. Národní kultura dospívá ke kvalitativně novému způsobu své interiorizace: překonává skupinové a generační rámce, vymaňuje se z omezení prostorového (regionálního) a časového, zpružňuje vazbu mezi produkcí a konzumem. Tak dosahuje národní kultura svých

vysokých cílů ruku v ruce s jazykem. Žádná kultura, ani novodobá, nemůže totiž být jiná než národní, byť by zprostředkovala obsahy sebekosmopolitnější. Etničnost je jedinou možnou formou existence jakékoli kultury už proto, že je jejím základním vehikulem přirozený jazyk, tedy produkt organického etnického vývoje. Díky své funkci konzervační, thesaurační a zprostředkovatelské (v první a poslední instanci ovšem funkci stimulační) se tak novodobá národní kultura stává bankou motivačních hodnot v rozsahu celého společenství. Vzrůstem univerzálnosti, integrovanosti a dostupnosti v libovolném prostoru a čase spolu s explozí funkční diferenciace a frekvence komunikování se umocnila důležitost stability kódu celého tohoto aparátu.⁴ Je ovšem historickým paradoxem, že se nauka o jazykové správnosti vyvíjí do teoretické hloubky právě až v této době, kdy by její aplikace neúnosně interferovala se všemi důležitými funkcemi jazykového systému.

II.

Problematika psaní *s/z* v češtině spadá do těch okruhů grafické sféry jazyka, na něž doléhá tlak projektivních koncepcí. V rozsahu uvedené tematiky pretenduje na uplatnění myšlenka jednotné normy české a slovenské, nepochybně inspirovaná zdaříou kodifikací slovenskou z r. 1954. Pomlčíme již o argumentech univerzálních, jež jsme vyložili v předešlé části, a soustředíme se na důvody speciální, sledující toliko podmínky optimálního grafického zobrazení jazykové skutečnosti v její systémové podobě a v jejích systémových vztazích.

Je zcela pochopitelné, že budeme-li srovnávat jazyky tak blízké příbuzné a podobné, jako jsou čeština a slovenština, a shledáme-li, že se v určitém dobře srovnatelném podsystému jeden z nich vyznačuje imponující jednoduchostí, zatímco se druhý jeví jako velmi složitý, stane se pro nás onen jednoduchý subsystém jakýmsi ideálem, prototypem majícím jakoby nadjazykovou platnost. Spontánně pak začneme považovat jednoduchou verzi subsystému za správnou, a složitou verzi téhož subsystému za nesprávnou. To je motiv, ze kterého vycházejí návrhy na úpravu (zjednodušení) pravidel psaní předložkového a předponového *s/z* v češtině. Uvedenému přístupu je však nutno vytknout, že se bezkontaktně přenesl přes obecný metodologický požadavek respektování specifika každého jazyka. Náš následující rozbor má ukázat, že takovéto opomenutí nemůže zůstat bez následků pokud jde o použitelnost koncepce jím poznamenané.

Budeme-li zkoumat chování segmentálních prostředků (fonetických hlásek) v místech rytmických nebo syntagmatických předělů, shledáme, že současná čeština rozlišuje přinejmenším čtyři typy předělů (Romportl,

⁴ S projevem tíhnutí k stabilitě se setkáváme i v takových idiomech, v nichž je ponechán všem jazykovým tendencím volný průchod, aniž do nich zasahují profesionálové. Gilliéron např. ukazuje na mnoha dokladech, jak ve francouzských dialektech postihují imanentní fonetické změny jen takové výrazy, v nichž měnící se prvek není funkčně zatížen. V opačných případech očekávaná změna prostě nenastává (Gilliéron, 1912, 1915a, 1915b, 1921a, 1921b; Iordan, 1971, s. 233—266). Podobné případy bychom našli i v našich nářečích, zvláště tam, kde je potřeba diferencovaných výrazů pro diferencované významy (srov. např. české [sýru] : [síru] > [sýru], [sýru], ale přesto se výsledné [sýru] znovu diferencovalo: [sýru] (dat., lok. sg. od subst. *sýr*) > [sejru], [sýru] (ak. sg. od subst. *síra*—dříve přechodně *sýra*) > [síru]). V těchto idiomech však nepředstavuje ještě snaha o stabilitu tendenci dominující.

1984). Ukazuje k tomu shoda v řádu hierarchického stupně sousedících syntagmat (popř. úseků, jejichž jsou příslušná syntagmata jádrem) na jedné straně a v prostředcích, jakými jazyk manifestuje jejich rozmezí, na straně druhé. Do vzdálenosti jedné fonetické hlásky na obě strany od kritického místa (předělu nebo místa, které by proti intenci mluvčího mohlo být za předěl považováno) používá současná čeština k signalizování předělu nebo jeho absence těchto elementárních prostředků: hiátu, rázu (oba prostředky spojení hlásek znesnadňují), hiátového j (usnadňujícího spojení hlásek), asimilace znělé souhlásky následujícímu (neznělému) rázu — ráz přitom nemusí být artikulován, takže může docházet i ke ztrátě znělosti před samohláskou — a sandhiových asimilací souhlásek šumových. Ve vztahu k předělům, jež signalizují, nemusejí být jednotlivé elementární prostředky ukazateli konstantními. Konstantní jsou teprve jejich morfonologické abstrakce a ty lze definovat jen s přihlédnutím k typu (stupni) předělu, jež mají signalizovat. Stupeň předělu lze rovněž stanovit jen na základě abstrakce, přičemž mezi kritérii, k nimž je nutno přihlížet, nesmějí ani zde scházet zřetele k prostředkům, jimiž jsou předěly signalizovány. Na základě takto orientované metodologie jsem stanovil čtyři typy (stupně) syntagmatických předělů: předěl 4. řádu odděluje dva výdechové celky; předěl 3. řádu odděluje úseky nižších řádů až po takty; předěl 2. řádu odděluje takové morfémy v rámci taktu, jejichž odnětím by se nerozbila celistvost základního slova taktu, pojatého však toliko morfologicky (odděluje předložky, předpony, levé části složenin, příklonky); předěly 1. řádu jsou mezi slovním základem (kmenem, kořenem) a jeho příponami nebo koncovkami.

Jako typ je tedy každý předěl invariantní, i když mohou jeho signalizační prostředky variovat podle situace. Jak vyplývá z výše uvedeného, jsou z těchto prostředků jen některé specifické pro určitý typ předělu, většiny však může být používáno k signalizaci několika různých typů předělů. Mezi některými elementárními signalizačními prostředky je volná distribuce, mezi jinými distribuce komplementární; některé nutno považovat za reprezentanty (varianty) jiných, některé pak za jejich konkurenty. Některé stejně fungující prostředky lze dokonce uvést na společného artikulačně akustického jmenovatele, u jiných vysvětlujeme zástupnou funkci alternativního prostředku reminiscenci prostředku základního. Na základě těchto vztahů se elementární signalizační prostředky teprve sdružují v komplexní abstraktní výrazovou invariantu předělu určitého typu (řádu, stupně), který je rovněž invariantou.

Předělem 4. řádu je výdechová pauza se všemi důsledky, které z ní plynou: anticipační ztrátou znělosti poslední hlásky před předělem, je-li jí souhlásková znělá párová, a (tvrdým) hlasovým začátkem první hlásky po předělu, je-li jí samohlásková. Nižší stupně předělu jsou od 4. stupně odvozeny — vznikly jeho postupnou degradací. Předěl 3. stupně (řádu) si po výdechové pauze v podstatě ponechává ještě myofyziologické stopy, předěl 2. řádu už jen stopy psychofyziologické a v předělu 1. řádu je degradace výdechové pauzy dovršena, neboť se ničím neliší od hláskového spojení nitromorfémového.⁵

⁵ Degradace předělu 4. řádu se v první instanci projevuje absencí výdechové pauzy. Tím mizí myofyziologická překážka, která bránila uplatňování kontaktních vlivů mezi hláskou před předělem a hláskou po předělu. Obě hlásky jsou pak vystaveny vlivům asi-

Na území Moravy se však stopa po výdechovém předělu v poslední hlásce před předělem znělostně invertovala (Romportl, 1984, s. 117) a byl zde potlačen ráz, což vedlo k tomu, že se dnes v poslední hlásce před předělem setkáme s párovou souhláskou neznělou jen tehdy, může-li na ni působit asimilační vliv následující neznělé souhlásky počáteční (někdy, avšak v míře podstatně nižší než v Čechách, může být takovou neznělou souhláskou i ráz). Výskyt párové znělé souhlásky jako poslední hlásky před předělem, následuje-li po předělu samohláska (bez rázu) nebo souhláska sonorní, bývá nesprávně vysvětlován jako (hojnější) asimilace; zapomíná se při tom na Martinetův asimilační zákon,⁶ jež by bylo nutno nejdříve vyvrátit (máme však argumenty pro to, abychom považovali tento zákon za univerzální nebo aspoň semiuniverzální). Podobné poměry jako v oblasti moravské panují také ve slovenštině, až na to, že se zde na předělu 2. řádu vůbec nevyskytuje ráz (pro moravskou mluvu a do značné míry i pro slovenštinu bychom vystačili se třemi stupni předělů — předěly 2. a 3. řádu zde prakticky splývají —, avšak vzhledem k potřebě konfrontací s mluvou českou je v této práci budeme rozlišovat).

S tímto metodologickým aparátém vycházejícím z uvedené teoretické koncepce se nyní pokusíme konfrontovat český a slovenský stav pokud jde o ztvárnění předložek a předpon *s/z* a z konfrontace se pokusíme vyvodit důsledky.

Předložky *s*, *z* a předpony *s-*, *z-* jsou od následujícího výrazu odděleny předělem 2. řádu, jehož realizace je česko-moravskou izoglosou diferencována na typ neinvertující (západ) a typ invertující (východ). Invertující typ nekončí Moravou, nýbrž prosadil se také na celém území slovenském — zde ještě důsledněji, protože slovenština po předložkovém ani předponovém [s]/[z] nepřipouští ráz. Samohlásky jsou ovšem jakožto sonanty druhem hlásek sonorních; chová se tedy toto {s}/[z] jednotně před všemi sonorami: má v důsledku inverze podobu znělou. Před hláskami šumovými se naopak podrobuje regresivní asimilaci znělosti, stejně jako je tomu v západním areálu češtiny. Vzhledem k tomu, že se nemůže alternativně sonorností : šumovosti (jakožto kategorii hláskově konstitutivní) vymykát zádna hláska, je uvedenými dvěma pravidly ve slovenštině cele vyčerpána otázka distribuce znělých i neznělých podob nevozalizovaných předložek *s/z* a předpon *s-/z-*. Ve vokalizované verzi připouští předložka i předpona toliko znělou podobu souhlásky, přestože mezi [z] a [o] neprochází předěl. Vysvětlovat tento jev asimilací by znamenalo popřít specifičnost podobných jevů sandhiových. Mimo předěly 2. a 3. řádu se však ve slovenštině s takovou „asimilací“ nikde nesetkáme, srov. [slávni], [smať sa], [snaha], [šniex], [posmi], [sobáš] atd. Proto vysvětlujeme tuto zdánlivou výjimku morfonologicky. Předpokládáme, že se oslabil předěl 2. řádu (svědčila by o tom také absence rázu), a to do

milačním. Od této chvíle vstupují do hry také souhlásky stojící bezprostředně po předělu (a to i tehdy, jestliže nejsou fonematické). Asimilační vlivy však nemusejí působit bezvýhradně; povědomí o předělu udržuje zde ještě překážku na úrovni neurofyziologické, která může uskutečňování asimilací bránit. Vlivy kontaktní a neurofyziologická překážka se tak uplatňují jako antagonisté a konečný efekt jejich protikladného působení se může lišit i od nářečí k nářečí.

⁶ Uspořádaným dvojicím souhlásek šumových se dle něho přisuzuje povinná asimilace regresivní, neuspořádaným dvojicím sestávajícím ze souhlásky sonorní a neznělé — fakultativní ztráta znělosti sonory (Martinet, 1955, s. 188—190).

té míry, že se sandhiová pozice před sonorou začala chápat jako silná a znělost [z] pak zákonitě jako fonologická. (Pravděpodobně se toto pojetí prolíná nebo aspoň po nějakou dobu prolínalo s pojetím původním.) Tak se také dostalo [z] do jediné pozice, která je od původu silná, totiž před [o] ve vokalizované podobě předložky a předpony.

Slovenština tedy nemá na rozdíl od češtiny předložku *s* ani předponu *s-*, nýbrž pouze *z* a *z-*, jež plní funkce obou předložek a předpon českých. Podobou [s] je jen pozici variantou *z*, *z-* před šumovými souhláskami neznělými. Tento stav, tak příznivý z hlediska didaktiky jazyka, se však dlouho nereflektoval v slovenské grafice, neboť ta, přidržujíc se pravopisného úzu českého, předložky *s : z* a předpony *s- : z-* uměle rozlišovala až do reformy v r. 1954. Teprve fonologické a morfonologické bádání umožnilo slovenským lingvistům postihnout jednoduchost popsaného systému (Paulíny, 1963, 1968; Horecký, 1957, 1978) ([z] před sonorou se sice považuje za výsledek asimilace (Paulíny, 1963, s. 203—209), ale mluví se o jediném morfému *z*; [s] se kvalifikuje jen jako jeho varianta) a přizpůsobit jí ortografickou normu.

Protože není třeba rozlišovat mezi /s/ a /z/ (v slabých pozicích se [s] i [z] interpretují jako /z/, v pozicích silných pak není jiné volby než [z]), nemusí se v této věci slovenská grafika nikde rozcházet s výslovností, jinými slovy může být založena na principu fonologickém. Této možnosti se nicméně využívá jen u předpony /z/, kdežto předložka /z/ se bez ohledu na výslovnost graficky diferencuje podle pádové vazby (*z* + gen., *s* + instr.; fonologicky ani morfonologicky se ovšem předložka /z/ od předpony /z/ ani v nejmenším neliší). I tak je dnešní pravopis *s*, *z*, *s-*, *z-* v slovenštině přímo vzorem nenásilné jednoduchosti a právem vzbudil obdiv u Čechů.

V češtině patří pravopis *s(e)*, *s(e)-/z(e)*, *z(e)-* k nejtěžším partiím grafiky, protože se čeština nikdy nedala vývojovou cestou, která by ji mohla dovést ke splynutí morfonémů {s} a {z}. Jak již víme, původně neutralizovaná poslední hláska před předělem 2. řádu nikdy nedospěla ke znělostní inverzi a postupná degenerace předělu záhy vedla i ke ztrátě neutralizace samé — ta zůstala omezena jen na obvyklé asimilační pozice před souhláskami šumovými. Před sonorami vznikla pozice silná, tzn. že v ní už není znělost či neznělost indikována foneticky, nýbrž (mor)fonologicky. V poslední instanci to tedy znamená, že se zde (stejně jako u podob vokalizovaných) uživatel jazyka nevyhne volbě mezi /s/ a /z/ na základě kritérií sémantických.

Volba fónu (prostřednictvím fonému) v silných pozicích je jen zvláštním případem uplatnění těchto kritérií. Jejich kompetence se totiž vztahuje na volbu mezi *s(e)*, *s(e)-* a *z(e)*, *z(e)-* v celém rozsahu distribučního pole těchto morfémů (s výjimkou jistých vyjmenovaných případů), ale v slabých pozicích nedosáhne účinek volby až do roviny fonetické realizace, nýbrž toliko do roviny morfonologických paradigmat ({[s], [z]} : {[z], [s]}), jmenovitě do jejich vnitřní hierarchie (u fonologických a morfonologických paradigmat totiž musíme rozlišovat člen základní od členů variantních). Avšak grafická reprezentace předložkového a předponového *s*, *z* není v češtině fónická (resp. fonematická), jak je tomu ve slovenštině, nýbrž morfonematická. Grafém zde reprezentuje vždy celý morfoném, a to tím způsobem, že zůstává pro daný morfoném konstantní za všech distributivních situací, bez ohledu na skutečnou (konkrétní) podobu jeho fónické realizace (za grafém morfonému slouží symbol jeho základního členu: {[s], [z]} = *s*, {[z], [s]} = *z*).

Zmíněná významová kritéria tedy platí v češtině univerzálně a promítají se v celém rozsahu své platnosti (až na vyjmenované výjimky) do volby grafémů pro předložky a předpony *s(e)*, *s(e)- / z(e)*, *z(e)-* — bez ohledu na jejich hláskové realizace. Protože se v češtině vyskytují předložky a předpony v silných pozicích hojnou měrou, je popsáný grafický princip přes svou relativní obtížnost pro češtinu nejvýhodnější. Je-li totiž nevyhnutelné rozhodnout se podle významu u části výskytů, není žádným podstatně větším břemenem, rozšíří-li se obligátnost takového rozhodování na výskyty všechny. Kdybychom však začali psát ve slabých pozicích fonematically, zavedli bychom tím interferující princip. Zároveň by se zúžil rozsah platnosti principu významového, a to by snižovalo jistotu volby.

V starším úzu byla taková jistota posilována ještě shodou sémantických podmínek pro volbu předpon se sémantickými podmínkami pro volbu předložek. Kodifikace z r. 1957 tuto shodu do značné míry rozvrátila, jak se zdá, ve snaze přiblížit se fascinujícímu modelu slovenskému, když priorizovala pro genitivní spojení předložku *z*. Změny v psaní předpon byly méně závažné. Někteří didaktikové však požadují důslednější přiblížení českého systému modelu slovenskému. Takovýto požadavek je ovšem konfúzní — jak jsme si právě ukázali, bylo by to možné pouze pro pozice slabé (u předpon), nedocílilo by se tím však záměny složitějšího principu principem jednodušším. Je totiž možno zúžit rozsah grafického uplatnění principu významového, nelze však tento princip vyloučit, a tím je plně indikována nežádoucnost takového kroku, neboť by vedl od singularity k pluralitě principů navzájem interferujících. Stálo by dokonce za to uvažovat o návratu ke stavu před r. 1957, protože by to byla jediná možná cesta k singularitě řídicího principu. Snaha opačná nás musí dříve nebo později zavést do slepé uličky.

Dosáhnoutí splnutí obou morfémů i v pozicích silných by snad bylo možno cestou řízeného synkretismu, byl by to však velký vleklý experiment, při němž by se vzhledem k hluboké zafixovanosti distinkce *s* : *z* rušily vžitě hodnoty, takže by jeho výsledek byl pochybný. Jazykověda se zatím nepropracovala k teorii řízení evolučních procesů. O sporadických pokusech praktikovaných v tomto oboru pak nutno říci, že většinou příslušné jazyky povážlivě poškozují (srovnej příklad norštiny; viz Steblin—Kamenski, 1974).

LITERATURA

- BENEŠ, J.: Člověk v zrcadle svého vývoje. Praha 1979.
 BĚLÍČ, J.—HAVRÁNEK, B.—JEDLIČKA, A.—TRÁVNÍČEK, F.: K otázce obecné češtiny a jejího poměru k češtině spisovné. SaS, 22, 1961, s. 98—107.
 CZAKO, M.—NOVÁČKÝ, M.: Úvod do porovnávací psychologie. Bratislava 1975.
 DOBZHANSKY, Th.: Mankind Evolving. New Haven—London 1962.
 GILLIÉRON, J.—ROQUES, M.: Études de Géographie linguistique d'après l'Atlas linguistique de la France. Paris 1912.
 GILLIÉRON, J.: Pathologie et thérapeutique verbales. Neuveville 1915a, 1915b, Paris 1921a, 1921b. 4 sv.
 HORECKÝ, J.: Generativní opis fonologického systému spisovnej slovenčiny. In: Acta Philos. Univ. Šafarikanae. Jazykovedný zborník, 4, 1957, s. 5—41.
 HORECKÝ, J.: Základy jazykovedy. Bratislava 1978.
 HORECKÝ, J.: Spoločnosť a jazyk. Bratislava 1982.
 IORDAN, I.: Romanskoje jazykoznanije. Moskva 1971.
 LERNER, I. I.: Genetic Homeostasis. New York 1954.

- LI, Ch., Ch.: First Course in Population Genetics. Pacific Grove, California 1976.
- LORENZ, K.: Vergleichende Verhaltensforschung. Grundlagen der Ethologie. Wien—New York 1978.
- MARTINET, A.: Économie des changements phonétiques. Traité de phonologie diachronique. Berne 1955.
- NOVÁK, V. et al.: Historický vývoj organismů. Praha 1969.
- PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava 1963.
- PAULINY, E.: Fonológia spisovnej slovenčiny. Bratislava 1968.
- ROMPORTL, S.: Úloha rázu a jeho ekvivalentů při signalizování předělu. SaS, 45, 1984, s. 104—120.
- SGALL, P.: Znovu o obecné češtině. SaS, 23, 1962, s. 37—46.
- SCHWIDETZKY, I.: Das Menschbild der Biologie. Stuttgart 1971.
- STEBLIN-KAMENSKIJ, M. I.: Spornoje v jazykoznaniji. Leningrad 1974.
- TEMBROCK, G.: Grundriß der Verhaltenswissenschaften. Jena 1980.

GRAPHICS, EVOLUTION, STANDARDIZATION

The evolution of the written language proceeds continuously (although in the oldest stages continuity was frequently broken). In languages employing acquired graphic systems it received impulses from attempts to adapt foreign systems. In later stages tendencies towards unification, correctness, and stability of the system are becoming the leading factors (in regard to the whole of language). The last of them is gradually gaining the upper hand, which is due to the multiplication of the functions of the modern literary language. Owing to the fact that the linguists interfere more and more with the structure of language, a counterpoise has developed, namely the linguistic theory of correctness, which competes with the stabilization trend. At present, the search for correctness is determined by the effort to reflect, by means of codifying acts, the genuine evolutionary changes occurring in some dialects (the literary language being incapable of any genuine evolutionary movement in the later stage of its development). The fixing of the structure of a language should not be considered to be a drawback, since modern languages have sufficiently proved that they are able successfully to perform all the functions required from them by society — all the modern languages being equivalent in regard to their capacity. The ameliorative efforts of the linguists must be considered erroneous and injurious, for the stabilization process is to be regarded as an autoregulative phenomenon of language. It is emphasized that, from the evolutionist's point of view, the stabilizing phase of the evolutionary processes of organic structures is considered to be the highest stage of development.

With reference to Martinet's assimilation law, the author refuses viewing the changes $s > z$ before the sonants in the prepositions and prefixes of Slovak (as well as in the Moravian dialects of Czech), as a result of a process of assimilation asserting itself in Slovak to higher degree than in standard Czech. He explains the phenomenon by the inversion of voicelessness in the noise consonants, which all had originally to be voiceless before a boundary. The Czech language has never been affected by such a change.

